

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI

A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakulteti
4-v kurs studenti

Embergenova Gulmiranin`

**«I.Yusupov qosıqlarında frazeologizmlerdin` qollanılıwı»
degen temadag`ı**

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

No`kis – 2011

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakul`tet dekanı: f.i.k. Paxratdinov D.

Kafedra baslıg`ı: f.i.d., prof. Dospanov O.

Ilimiy basshı: f.i.k., dots. Patullaeva G.

I.Yusupov qosıqlarında frazeologizmlerdin` qollanılıwı

Ma`mleketlik imtixan komissiyasınin` qararı:

Pitkeriwshi Embergenova Gulmiranın` «I.Yusupov qosıqlarında frazeologizmlerdin` qollanılıwı» degen temadag`ı pitkeriw qa`nigelik jumısına «_____» ball qoyılsın.

MAK baslıg`ı:

MAK ag`zaları:

MAZMUNI:

Kirisiw.....	4 - 14
I bap. I.Yusupov qosıqlarında qollanılg`an frazeologizmler ha`m olardıń semantikalıq toparları.....	15 - 24
1.1. Frazeologiyalıq o`lesiwler.....	24 - 26
1.2. Frazeologiyalıq birlikler.....	27 - 28
1.3. Frazeologiyalıq dizbekler.....	28 - 30
1.4. Frazeologiyalıq so`zler.....	30 - 42
II bap. I.Yusupov qosıqlarında frazeologizmlerdin` qollanıw usılları.....	43 - 53
2.1. Frazeologizmlerdin` sinonim bolıp qollanıwı....	43 - 47
2.2. Shayır stiline ta`n frazeologizmlerdin` o`zgerilip qollanıwı.....	47 53
Juwmaq.....	54 - 56
Paydalanılg`an a`debiyatlar.....	57

KIRISIW

Til biliminde so`zlik quramnın` ayırıqsha bir toparın frazeologiyalıq so`z dizbekleri quraydı. Qaysı tildi alıp qarasaq ta onın` so`zlik quramında tek jeke so`zler emes, al jeke so`zlerdey pu`tin bir ma`nini an`latatug`ın bir neshe so`zlerden turatug`ın frazeologiyalıq so`z dizbekleri de belgili orındı iyeleydi. Olar sırtqı ko`rinisi, payda bolıwı ha`m jasalıwı, du`zilisi, ma`nisinin` turaqlılıg`ı, stil`lik qollanıwı jag`ınan da o`zine ta`n o`zgesheliklerge ha`m ayırıqshalıqlarg`a iye. Tilimizde bunday kewilge qonımlı, ko`rkem obrazlı, ekspressivlik boyawı ku`shli bolg`an frazeologiyalıq so`z dizbekleri ju`da` ko`p ushırasadı. Olar semantikalıq jaqtan da, emotsional`lıq-ekspressivlik o`tkirliги jag`ınan da tildin` qaymag`ı, mag`ızı sıpatında tanılıwı menen bir qatarda ha`r qanday milliy tildin` o`zgeshe leksikalıq baylıg`ı boladı.

Haqıyqatınan da, so`zlik quramda sol tildi do`retken xalıqtın` tariyxıy o`mir jolı, danalıg`ı, pu`tkil ruwxıy ha`m ma`deniy turmısı, o`tmishi ha`m ha`zirgi ku`ni, keleshegi ko`rinetug`ın bolsa, onda a`sirler dawamında xalıq ta`repinen do`retilgen ideomalar, ushırma so`zler, naqıl-maqallar ha`m tag`ı da basqa so`zlik baylıqlardıń ornı girewli, olar tildin` milliy kelbetin, sap baylıg`ın an`latıwda belgili derek xızmetin atqaradı.

Soday-aq, olar til arqalı ku`ndelikli qatnas jag`dayında pikirdi tolıq, o`zine ta`n boyawları menen jetkeriwde ayırıqsha

xızmet atqaradı. Onda xalıqtın` a`sirler boyı payda etken ushqır qıyallarının`, danalıg`ının`, so`z do`retiwshiliginin` a`jayıp u`lgileri saqlang`an.

Tildin` bay g`a`ziynesi bolg`an frazeologimlerden xalıq orınlı paydalanıp, naqıl-maqallar menen birlikte joqarı bahalaydı. Ha`r bir tildin` o`zine ılayıq milliy qa`siyeti onın` frazeologiyasınan da anıq ko`rinedi.

Tu`rkiy tiller, sonın` ishinde qaraqalpaq tili de so`zlik quramda ayrıqsha topar bolıp tanılatus`ın frazeologiyalıq so`z dizbeklerine og`ada bay. Haqıyqatında da frazeologizmler o`zinin` obrazlılıg`ı, teren` ma`niligi menen ko`zge tu`setug`ın ha`r bir millet tilinin` o`zgeshe bir ko`rinisi bolıp tabıladı. Erte da`wirlerden beri xalıq tilinde qollanılıp kiyatır`an frazeologizmlerdin` o`zine ta`n ekspressivlik boyawları, teren` ma`niligi ha`m ta`sirshen`ligi menen aytılayın degen pikirge funksional`lıq jaqtan da`llik ha`m o`zgeshe bir tu`s beredi. Sonlıqtan da frazeologizmler ko`rkem shıg`armada su`wretlewdin` leksikalıq-semantikalıq, stilistikalıq qurallarının` biri sıpatında ken`nen qollanılıp kiyatır.

Frazeologiyalıq so`z dizbekleri esaplanatus`ın naqıl-maqallar, teren` ma`nili ushırma so`zler, idiomalar, sonday-aq tilde tayar tu`rinde ushırasatus`ın frazeologizmlerdin` basqa tu`rleri bizin` ku`ndelikli tilimiz arqalı qatnasta oyımızdı, pikirimizdi tolıq o`zine ta`n barlıq ma`nilik boyawları menen jetkeriwde ayrıqsha xızmet atqaradı.

Tildin` bay g`a`ziynesi dep esaplanatug`ın frazeologizmlerdi xalıq orınlı paydalanıp, naqıl-maqallar menen birlikte joqarı bahalaydı. Ha`rbir tildin` o`zine ılayıq milliy qa`siyeti, a`sirese onın` frazeologiyasınan anıq ko`rinedi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` barlıq tu`rleri kwndelikli turmısımızda til arqalı qarım-qatnas jasawda pikirimizdi tolıq jetkeriwde ayırıqsha a`hmiyetke iye. Frazeologiyalıq so`z dizbekleri ko`pshilik jag`daylarda tu`sinikti bildiriwshi dara so`zdin` sın`arı yaki ekspressivlik obrazlılıqqa iye, ekinshi bir ataması sıpatında ko`rinedi. Mısalı, qorqıw - ju`regi suwlaw, jan iymanı qalmaw, ju`regi suw etiw, janı tas to`besine shıg`ıw, janı shıg`ıazeologiyalıq so`z dizbekleri tu`rindegi sın`arlarına iye. Tilimizdegi dara so`zlik quramda qanday birlikti iyeleytug`ın bolsa, frazeologizmler de jeke leksikalıq birlikler s sıyaqlı tayar haln`da qollanıladı. Leksikalıq birlikler sıpatında so`z en` tiykarg`ı birlik bolatug`ın bolsa, demek, frazeologizmler de o`zgeshe leksika-semantikalıq kategoriya sıpatında tildin` baylıg`ı bolıp xızmet etedi. Frazeologizmlerdin` dara so`zlerden o`zgesheligi sonnan ibarat, olar dara so`zler sıyaqlı tu`siniktin` tuwra ataması emes, al ko`binese awıspalı ma`nidegi obrazlı ataması bolıp esaplanadı.

Frazeologizmlerdi izertlew ilimiy jobada da, a`meliy jaqtan da og`ada a`hmiyetli ma`sele bolıp esaplanadı. Bul ma`sele boyınsha usı ku`nge shekem payda bolg`an ilimiy jetiskenliklerge kewil awdarıwımız tiyis. Frazeologizmler barlıq tillerde de elege shekem belgili bir sistemag`a tu`sip, tolıq izertlenip bolıng`an ma`sele emes.

Biraq, frazeologiyalıq so`z dizbekleri haqqında ma`sele a`lle qashan-aq ilimpazlardın` dıqqatın o`zine awdarıp kiyatır.

Tyurkologiyada frazeologiyanı izertledın` aqırına keliw menen baslang`anın ko`riwimizge boladı. Tu`rkiy tilleri iliminde birinshilerden bolıp 1944-jılı birinshilerden bolıp S.K.Ken`esbaev «Қазақ тілінің турақлы сөз тиркестери» degen temada doktorlıq dissertatsiyasın jaqladı. Ol o`z miynetinin` «Қазақ тілінің фразеологизмдери туралы» degen bo`liminde qazaq tilindegi frazeologizmlerdin` teoriyalıq ma`selelerin jan-jaqlı qarastıradı. turaqlı so`z dizbeklerinin` u`sh tu`rli o`zine ta`n o`zgesheliklerin belgilep ko`rsetedi:

1. Idiomalardın` (turaqlı so`z dizbeklerinin`) ulıwma ma`nisi onın` komponentlerinin` jeke ma`nileri menen sa`ykes kele bermeydi.
2. Komponentleri turaqlı oring`a iye.
3. Idiomalar so`zbe-so`z basqa tilge awdarıwg`a bolmaydı.

O`zbek tilinin` frazeologiyası ma`seleleri Sh.U.Rahmatullaevtin` miynetlerinde izertlenedi. Ol ha`zirgi o`zbek tilindegi turaqlı so`z dizbeklerinin` semantikalıq tu`rleri boyınsha u`shke bo`lip qaraydı¹: frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq o`tlesiw, frazeologiyalıq dizbek ha`m idiomalıq so`zler.

Frazeologizmler haqqındag`ı usınday bir qansha miynetler menen tanısıp shıqkanımızda, haqıyqatında da, frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` bo`liniw tu`rleri ko`pshilik tillerde bir-birine usas ekenligin ko`remiz. Onın` sebebi sol tiller menen

¹ Raxmatullaev Sh.U. Frazeologik birliklarning asosiy ma`no turlari. Toshkent, 1955, 4-bet

shug`illanıwshılardıń ko`pshiligi akademik V.V.Vinogradovtıń klassifikatsiyasına su`yene otırıp, o`z tillerinin` faktleri tiykarında frazeologiyalıq dizbeklerge klassifikatsiya islegeni ma`lim boladı.

Qaraqalpaq tilindegi J.Eshbaevtıń miynetinde de frazeologizmlerdin` klassifikatsiyasın to`mendegishe bo`ledi:

1) frazeologiyalıq o`tlesiw; 2) frazeologiyalıq birlik; 3) frazeologiyalıq dizbek².

Tyurkologiyalıq miynetlerde naqıl-maqallar frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` to`rtinshi tu`rine kirgizilgen. Frazeologizmlerdi klassifikatsiyalawdıń usıg`an usas jolın qaraqalpaq tili boyınsha prof. E.Berdimuratov ta o`zinin` miynetinde³ to`rtke – frazeologiyalıq o`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler, frazeologiyalıq so`zler dep bo`ledi.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq so`z dizbekleri 1968-jılı birinshi ret E.Berdimuratovtıń miynetlerinde so`z boladı⁴. Avtor frazeologiyalıq so`z dizbeklerin erkin so`z dizbeklerinen qarama-qarsı qoyıp, frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` quramına naqıl-maqallardı da kirgizedi. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin` tiykarg`ı belgilerin atap ko`rsetedi:

1) frazeologizmler tilimizde leksikalıq birlikler sıpatında tayar tu`rinde qa`liplesip ketken so`z dizbeklerinen esaplanadı;

2) frazeologiyalıq so`z dizbekleri ma`nilik jaqtan obrazlı sıpatqa iye bolıp keledi;

² Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс, 1985, 8-бет

³ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тилинің лексикасы. Нөкіс, 1994, 295-301-бетлер

⁴ Sonda, 295-301-бетлер

3) frazeologiyalıq so`z dizbegin quraytug`ın jeke komponentler o`zilerinin` qa`liplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi;

4) frazeologiyalıq so`z dizbeklerin quraytug`ın jeke komponentler, ko`binese jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı;

5) frazeologiyalıq so`z dizbeklerin basqa tilge so`zbe-so`z awdarıwg`a bolmaydı;

6) frazeologiyalıq so`z dizbegin bo`leklerge bo`liwge bolmaydı.

Semantikalıq birigiwshilik jag`ınan qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq so`z dizbeklerin to`rt toparg`a bo`ledi: frazeologiyalıq o`tlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek, frazeologiyalıq so`zler.

Ilimpaz ko`rkem shıg`armalarda frazeologiyalıq so`z dizbeklerinen paydalanıw ushın so`z sheberligi u`lken do`retiwshilik uqıplılıg`ın talap etetug`ının ko`rsetip o`tedi. Bunnan biz tilimizdegi ha`r bir so`zdin` o`z ornı, o`z ma`nisi bar ekenin tu`sinemiz.

So`z, haqıyqatında da, qa`ramatlı ku`sh, ol o`z ornına tu`sse pikir anıq, da`l kerek bolsa ko`rkem obrazlı boladı da, ornına tuspese, kerisinshe, tu`siniksiz ta`sirsiz shıg`adı⁵.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin` quramında sanlıqlardın` ushırasıwı ha`m olardın` bir pu`tin leksika grammatikalıq birlikti bildiriwin A.Bekbergenov o`zinin` «Фразеологиялық сөз дизбеклеріндеги санлықлар» atlı ilimiy maqalasında ken` tu`sinik beredi.

⁵ Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973, 45-бет

Sunday-aq, 1972-jılı dotsent S.T.Nawrızbaevanın` qaraqalpaq tili frazeologiyalıq so`z dizbeklerine arnalg`an «Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре» degen miyneti⁶ jariq ko`rip, onda frazeologizmlerdin` semantikalıq toparlarına, olardı orıs tiline awdarıw ma`selesine toqtap o`tti. Miynet qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq birliklerdin` awdarma so`zliklerinde beriliwine arnalg`an.

1985-jılı J.Eshbaevtin` avtorlıg`ında «Qaraqalpaq tilinin` qısqasha frazeologiyalıq so`zligi» degen kitap baspadan shıg`arıldı. Miynet eki bo`limnen ibarat. Onın` da`slepki biliminde rus, tórkmen tillerinde sonın` ishinde qaraqalpaq tiline frazeologiyalıq so`z dizbekleri tuwralı islengen miynetlerge qısqasha sholıw berilgen. Avtor ilimpaz-izertlewshilerdin` pikirlerine o`zinin` jeke ko`z-qarasın bildirip qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` o`zine ta`n leksika-semantikalıq o`zgesheliklerin til faktleri tiykarında analiz etedi. Frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` frazeologiyalıq o`tlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek dep u`shke bo`lip qarap, olardıń ha`r birine jeke-jeke toqtaladı.

Avtor frazeologizmlerdin` naqıl-maqallardın` ayırılatusın o`zgeshelikleri ha`m olardıń o`z-ara jaqınlıq belgileri ken` tu`rde so`z boladı. Naqıl-maqal menen frazeologiyalıq so`z dizbekleri arasında qatnas ha`m o`zgesheliklerdi ko`rkem a`debiyatlardan ha`m gazeta-jurnallardan alıng`an mısallar arqalı ha`r ta`repleme da`liyllep, bul tuwralı belgili bir jıynaqlang`an pikir bildiredi. Miynette

⁶ Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. 1972, 67-бет

frazeologiyalıq variantlar menen frazeologiyalıq sinonimlerdin` o`z-ara jaqınlıg`ı ha`m olardın` bir-birinen ayırmashılıg`ı ilimiy tiykarda da`liyllenedi. Jumıstın` ekinshi bo`limi - frazeologiyalıq so`zlik. Bul bo`lim a`lipbe ta`rtibinde du`zilip, ondag`ı frazeologizmlerdin` ma`nileri jay mısallar menen tu`sindirilip g`ana qoymastan, ko`rkem a`debiyattan alıng`an janlı faktlar tiykarında bekkemlenip barıladı.

Rus til iliminde XIX a`sirdin` aqırı, XX a`sirdin` basında frazeologiyalıq so`z dizbeklerine anıqlama beriwge umtılıwlar bayqaladı. Bo`linbeytug`ın turaqlı so`z dizbekleri o`z aldına izertlew ob`ektisi bolıwı kerek ekenin en` birinshi ret akademik F.F.Fortunatov ayttı. Frazeologiyalıq so`z dizbeklerin teren` izertlew ma`selesin alg`a qoyg`an akademik V.V.Vinogradov boldı. Ol o`zinin` miynetlerinde frazeologiyanın` teoriyalıq tiykarı til ilimleri ishinde alatug`ın orın ha`m tiykarg`ı ma`selelerine ilimiy anıqlama berdi.

Qaraqalpaq tilinin` frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` du`zilislik, formalıq ta`repi G.Aynazarovanın` bir qatar ilimiy maqalalarında so`z boladı. Sonday-aq, 2000-jılı «Qaraqalpaq tilinde ten`les eki komponentli frazeologizmler» atlı kandidatlıq dissertatsiyası jaqlandı. Bunda avtor frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` ishinde ayırıqsha du`zilme sıpatında ko`zge tu`setug`ın ten`les eki komponentli frazeologizmlerdin` fonetikalıq, grammatikalıq, leksika-semantikalıq ta`repleri so`z boladı.

Frazeologiyalıq materiallar o`zinin` genetikalıq funksional`lıq qurılıslıq ayırıqshalıqları jag`ınan tu`rlishe, semantikalıq jaqtan, xarakterli jag`ınan ha`r qıylı bolıp keledi. Bul frazeologiyalıq ob`ektin

belgilewde biraz qıyınshılıqlar tuwdıradı. Haqıyqatında da frazeologiyalıq so`z dizbekleri til iliminde ele belgili bir sistemag`a tu`sip, tolıq sheshilip bolg`an joq.

Elege shekem frazeologiyalıq so`z dizbekleri dep neni tanıw kerek, onın` so`zden ha`m basqa da so`z dizbeklerinen tiykarg`ı ayırması nede, frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` qanday tu`rleri bar, olardı qalay klassifikatsiyalawg`a boladı degen ma`sele tu`rlishe qaralıp tu`rlishe sheshilip kiyatır. A`sirese, frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` stil`lik o`zgeshelikleri, olardıń anaw ya mınaw pikir alısıwdın` jag`dayındag`ı ko`rinisleri, funksional`lıq stil`ler tarawında sa`ykes qollanılıwı, sonın` ishinde frazeologizmlerdin` ko`rkem shıg`armadag`ı stil`lik qollanılıwı qaraqalpaq til biliminin` ha`zirgi ilimiy ko`zqarasınan tın` ma`sele.

Haqıyqatında da, frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` lingvistikalıq bag`darda ko`rkem shıg`armag`a baylanıslı stil`lik qollanılıwı jag`ınan u`yreniliwi ilimiy jaqtan da, a`meliy jaqtan da og`ada u`lken a`hmiyetke iye.

Mine usıladı esapqa alıp, biz bull ma`seleni I.Yusupov qosıqlarında frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` qollanılıwın pitkeriw qa`nigelik jumısı retinde u`yreniwdi maqset ettik. Biz belgili tyurkolog ilimpazlardın` frazeologiya ma`selesine arnalg`an miynetlerin basshılıqqa aldıq.

Joqarıda aytıp o`tkenimizdey-aq qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq so`z dizbekleri ha`m olardıń ko`rkem a`debiy shıg`armada stil`lik qollanılıwına arnalg`an miynetler bizde ele joq.

Sonliqtan, frazeologizmlerdin` semantikalıq, stil`lik o`zgeshelikleri, olardin` ko`rkem shıg`armada qollanılıwı boyınsha pikir ju`rgiziwdi, bahalawdı ha`zirgi qolda bar ilimiy, ilimiy-metodikalıq a`debiyatlarg`a su`yendik.

Jumıstın` tiykarg`ı maqseti – I.Yusupov qosıqlarında qollanılğ`an frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` semantikalıq toparları, olardin` bir-birinen o`zgeshelikleri, olardin` qollanılıw usılların u`yreniw, frazeologizm menen naqıl-maqallardin` qatnası, frazeologizmlerdin` semantikalıq birigiwshiligi boyınsha tu`rleri, olardin` ko`rkem shıg`armalarda atqaratug`ın xızmeti ma`seleleri tu`rkiy tilleri (qaraqalpaq, qazaq, o`zbek) ko`rkem so`z sheberlerinin` shıg`armalarındağ`ı mısallar tiykarında analiz etiw.

Biz I.Yusupov qosıqlarında frazeologizmlerdin` qollanılıw usılların, o`zine ta`n bolğ`an o`zgesheliklerin, shayırdın` shıg`armalarınan alıng`an sa`ykes mısallar arqalı tu`sindiriwdi maqset ettik.

Analiz ushın mısallar qaraqalpaq, qazaq, o`zbek klassiklerinin` ha`m ha`zirgi jazıwshılardın` shıg`armalarınan, folklorlıq shıg`armalardan, ku`ndelikli baspasoz (gazeta, jurnallar) materiallarınan alındı.

Tu`rkiy tillerindegi frazeologizmlerdi semantikalıq birigiwshiligi jag`ınan 3 toparg`a ajratıp, ha`r bir tu`rinin` ko`rkem shıg`armada qollanılıw o`zgesheliklerin anıqlawdı wazıypa etip qoydıq.

Frazeologiyalıq o`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbeklerdi qaraqalpaq, o`zbek, qazaq tilindegi

ko`rkem shig`armalardan misallar alıp, olardın` jumsalıw o`zgesheliklerin anıqlaw wazıypası qoyıldı.

I BAP.

I.YUSUPOV SHIG`ARMALARINDA QOLLANILG`AN
FRAZEOLOGIZMLER HA`M OLARDIN` SEMANTIKALIQ
TOPARLARI

Qaraqalpaq tilin` bay so`zlik quramina tek jeke so`zler g`ana emes, al jeke so`zlerdey jeke ma`nini an`latıwshı bir neshe so`zler dizbeginen qurılǵan ko`rkem obrazlı bolǵan turaqlı so`z dizbekleri de belgili orındı iyeleydi. Olar ma`nilik o`tkirliǵı jag`ınan tildin` qaymag`ı, mag`ızǵı sıpatında bahalanadı. Frazelogiyalıq so`z dizbekleri arqalı beriletug`ın ma`ni ekinshi bir so`z benen da`l sol o`zegesheliklerin saqlag`an halında awmastırıw derlik mu`mkin emes.

Mısalı: Jan`a turmıs qushag`ında,
Shalqıp atqan el edik biz,
Abadanlıq oshıg`ında,
Ot so`nbewin tiler edik biz.

Toyıp sekirip son` biraq ta,
Ha`dden asıp ketsek kerek.
Bul a`diwli topıraqqa
Ko`p *qıyanet etsek* kerek.

Ku`shlilerdin` *ıg`ın shalıp*,
A`zzilerin qorlar edik.
Jaqsısın o`zine alıp,
Jaqınların qollar edik.

Bul mısallardag`ı *ot so`nbewin*, *toyıp sekirip*, *ıg`ın shalıw* degen so`z dizbeklerin an`latıp turg`an ma`ninin ekinshi bir so`zler arqalı beriw qıyın.

Frazelogiyalıq so`z dizbeklerin bir neshe komponentlerdin` jıynag`ınan quralǵanı menen dara-dara so`zler sıpatında qaralmaydı, sebebi olar jeke so`zler sıyaqlı ajıralmaslıqtı talap

etedi, pu`tin bir ma`nini an`latıp keledi, ha`r qanday komponenttin` bo`liniwi bunday so`z dizbeklerin ma`nilik jaqtan da, grammatikalıq jaqtan da jaramsızlıqqa alıp keliwi mu`mkin.

Mine, bull na`rse frazeologiyalıq so`z dizbegin, onin` neshe so`zden turıwına qaramastan, leksikalıq bir birlik sıpatında qarap so`zlik quramnın` ayırıqsha bir toparı dep qarawg`a mu`mkinshilik beredi.

Frazeologiyalıq so`z dizbekleri o`zine ta`n ayırıqsha belgilerge iye. Frazeologiyalıq so`z dizbekleri tilimizde leksikalıq birlikler sıpatında tayar tu`rinde qa`liplesken so`z dizbeklerinen esaplanadı.

Mısalı: Ha`y, shaqına sa`lle orag`an eshki,
Ko`ter o`kshen`di, quwın` bul pesti.

Ha`r bir jazıwshı yamasa so`ylewshi adam tilden paydalanıw uqıplılıg`ına qaray bul so`z dizbeklerin ulıwma xalıq ta`repinen qaliplestirgen tu`rinde g`ana qollana aladı.

Frazeologiyalıq so`z dizbekleri ma`nilik jaqtan obrazlı bolıp keledi. Mısalı:

Du`n`yanı jan`adan du`zeymiz desip,
Qızıl gegirdek bop, qaralay o`ship.

Bundag`ı «*qızıl gegirdek bop*», «*qaralay o`ship*» so`z dizbeklerin urısıp, sharshap degen so`zleri menen almastırılса, ondag`ı obrazlılıq ku`shsizlenedi.

Frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` ta`sirliligi usıg`an baylanıslı. Geyde frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` ornı poeziyalıq shıg`armalarda awmasıp ta qollanıladı. Sebebi, ko`rkem so`z sheberi qosıq qatarların uyqasqa keltiriw ushın ornın o`zgertedi.

Mısalı: Qonaq ko`rsen` quwjın`lap,
Suwg`a kirgen balıqsan`.
Insannın` peyli buzılsa,
Shoshqanın` bolar gu`rkesi,
«Ash adam urısqaq» degendey,
Suw ko`termes sirkesi.

(«Begligin`di buzba sen», 14-bet)

Bull mısallardag`ı frazeologizmler quramındag`ı so`zlerdin` orınları almasırlıp qollanılg`an: *suwg`a kirgen balıqsan` – balıq suwg`a kiriw, suw ko`termes sirkesi – sirkesi suw ko`termew.*

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` adamzat turmısında belgili bir a`hmiyetke iye bolıp kelgen en` jaqın predmetler menen qubılıslar do`geresinde payda bolg`anın ko`remiz. Qazaq tili frazeologiyalıq so`z dizbeklerin izertlewshi S.Ken`esbaev, G.Muwsabaev bılay degen edi: «Frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` komponentleri ob`ektiv turmıstın` ha`r qanday qubılıslar menen tikkeley baylanıslı tu`rde do`reydi, frazeologiyalıq so`z dizbeklerine dus kelgen so`zler alına bermeydi, olar adam mu`shelerine, haywanlarg`a baylanıslı do`reydi».

Bull na`rse qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerge de ta`n. Tilimizde adam mu`shelerinin` atamalarına baylanıslı frazeologizmler ko`plep ushırasadı. Mısalı: *til qatıw, awız jalasıw, ju`rek jutqan, ayaq alıs, basqa tiyiw, qolı keltelik etiw, betine kelmew, qulaq tu`riw, murnına samal eniw, bawırı pu`tin, ko`z astınan qaraw, o`kshe ko`teriw* ha`m t.b.

Sonday-aq, ha`r qıylı haywanlardın` atına baylanıslı da frazeologiyalıq so`z dizbekleri qollanıladı. Mısalı: *tu`ye, qoy, tu`lki, iyt, at, sag`al, jilqı* ha`m t.b. «Til» so`zi menen keletug`ın

frazeologizmler: *til qattı, til menen oraq orıw, tili baylandı, tilin tiyiw* ha`m t.b.

«Ko`z» so`zi menen baylanıslı qollanılatus`ın frazeologizmler: *ko`z tiyiw, ko`zi ag`arıw, ko`zi ashıq, ko`zdi ashıp jumg`ansha, ko`zge ku`yik* ha`m t.b.

Mısalı: Joqshılıqtan, miynetten,
Ko`zi ag`arg`an, mu`sa`pir xalqım.

Sonday-aq, haywanat atları menen birge keletug`ın so`z dizbekleri, ko`binese qaharmannın` minez-qulqın ashıp beredi.

Mısalı: Jigit boldı O`ten deytug`ın,
Allayardıñ` jorası edi,
Qoy awzınan sho`p almaytug`ın,
Bir diyqannın` balası edi

(«Awıl jolında», 179-bet).

Bull mısaldag`ı qoy awzınan sho`p almaw – juwas, hesh kimge zıyansız adam degen ma`nide qollanılıp tur.

Sonday-aq, sanlıq so`zlerde turaqlı so`z dizbeklerin payda etiwde tirek so`z boladı: u`sh, jeti, tog`ız, on, qırq, ju`z ha`m t.b.

Mısalı: Taw samalı salqın ızg`arı basım,
Qorıqpa, sa`l qımsansan` eserde keter,
G`ıybat penen esikten, quday saqlasın,
Izg`ırıg`ı jeti ju`yren`nen o`ter.

Ju`zden ju`yrik shayır edin` sen sonday,
Kimler bull du`n`yada o`zin aytqanday,

Jalg`an ma`rtebesin ko`tere almay,
Kewli menmenlikke tolıp ketedi

(«Oylar», 129-bet)

Bul mısallardag`ı «*jeti ju`yren`nen o`ter*» awır so`z, ashshı so`zdin` qattı batıwı, shıdamaw, qıynalıw ma`nisinde, al «*ju`zden ju`yrik*» hasıldın`, jaqsı zattın` ko`pten shıg`ıwı ma`nilerinde qollanılıp tur.

Biraq quraladı biri birewden,
On eki mu`sheden ja`mlesken gewden`.

Bul mısaldag`ı «on eki mu`sheden» degen so`z dizbegi bara-bara tolısa beredi degen ma`nide qollanılıp tur.

Frazeologizmler ko`rkem shıg`arma tilin janlandıratug`ın, astarlap, ko`rkemlep su`wretleytug`ın tildegi tayar qural.

Qaraqalpaq xalqının` so`z baylıg`ın shayır shıg`armalarında orınla paydalanadı. Onın` ishinen o`zine keregin aladı. Frazeologizmler de o`z mu`mkinshiliklerine qaray jan`artıp qollanılıwı, onın` oy-pikirine, estetikalıq talg`amına, ja`miyetlik-siyasiy, filosofiyalıq ko`z qarasına sa`ykes bolıp keledi. Jazıwshı yamasa shayır xalıq tilinin` bir baylıg`ı so`z dizbeklerin o`z shıg`armasında do`retiwshilik penen jumsay otırıp, o`zine ta`n stil` jaratadı. Frazeologizmlerdin` stil`lik o`zgesheligi jeke so`z benen salıstırğ`anda ku`shli ekspressivli.

Jazıwshı yamasa shayır milliy so`z ma`deniyatın jasawshı, onı alg`a aparıwshı. Ol o`z da`wirindegi xalıq tilin paydalana otırıp, ana tilinin` en` bay qa`siyetlerin ko`rsetedi. Frazeologizmler shıg`arma tiline ayırıqsha ko`rik, mazmun, milliy kolorit beredi. Xalıq tilinin` en` jaqsı u`lgilerine tallaw jasap, onı kerisinshe

jumsaw, ma`selen, «adam janının` injeneri» sıyaqlı so`z dizbeklerin jazıwshı yamasa shayırdın` sheberligine baylanıslı.

Frazeologizmlerdin` ko`rkem shıg`armada atqaratug`ın xızmeti – obraz jasaw, qaharmang`a tillik minezleme beriwde ken` paydalanıladı. Shayır I.Yusupov o`z qosıqlarında xalıq tilinin` en` bay g`a`ziynesinen o`zine keregin ılayıqlap alıp otıradı.

Mısalı: *Jan betley almag`an* jawız Shın`g`ıstı,

Ku`ldirgen ol murttan tu`rtkilep oynap ...

(«Na`reste»)

Bull qatarlarda shayıır kishkene balanın` sonday batır, hesh na`rseden qorıqpaytug`ınlıg`ın, hattek jawız Shın`g`ıstı da ku`ldirgenin berip qoyıptı.

Jazıwshı yamasa shayıır qaharmannın` sırtqı portretin, onın` ishki jan du`n`yasın, minez-qulqın, du`n`yag`a ko`z qaran su`wretleydi. Bunday obraz jasaw til quralı arqalı iske asadı. Go`zlengen nıshanag`a da`l tiyetug`ın emotsiyalıq boyawı ku`shli usıllar arqalı shayıır adam minezinin` tolıp atırg`an qırı menen sırın, onın` ishki jan du`n`yasın jag`ımlı yamasa jag`ımsız ha`reketin sa`wlelendiredi.

Mısalı: Ozıp ketkenlerdi iyne etersen`,

Qızg`anısthan ken` peyilin` tarayar,

Aq na`rseler ko`z on`ın`da qarayar.

(«Dialektika», I tom, 102-bet)

Niyetin` haq, hu`jdanın` taza,

Nege onsha bolasan` jaltaq,

Du`n`ya isi ba`rha` biymaza,

U`mit u`zbe, u`mitsiz – shaytan.

(«U`mit ag`ımı», 2 bet)

Ha`zirgiler menen oynama bala,
Olar ko`zi ashıq, shetinen dana,
Aytısqanda bir-birine aldırmas,
Pirin`di tan`adı arqan`a g`ana.

(«Monokul`tura haqqında qosıq»)

Professor E.Berdimuratov frazeologiyalıq so`z dizbeklerin, tiykarınan, 3 toparg`a bo`ledi:

- 1) So`ylew tiline ta`n frazeologiyalıq so`z dizbekleri;
- 2) Jazba stil`ge ta`n frazeologiyalıq so`z dizbekleri;
- 3) Ortaq stil`lik frazeologiyalıq so`z dizbekleri.

Awızeki so`ylew til ushın da, jazba stil`din` barlıq tarmaqları ushın da birdey, biyta`rep stil`lik xarakterge iye frazeologizmler ortaq stil`lik frazeologiyalıq so`z dizbekleri dep tanıldı. Bunday frazeologizmler awızeki so`ylew tilinde de, jazba tilinde de ken` qollanıla beredi.

Ortaq stil`lik frazeologiyalıq so`z dizbekleri frazeologiyalıq leksikanın` en` u`lken toparın o`z ishine aladı.

Mısalı: Isin` iyne menen qudıq qazg`anday,
Sog`ıp bolg`an zattı qayta buzg`anday,
Biraq kesh islep ketse qaytadan,
Qaytıp keletug`ın qızıq ga`zitsen`.

(134-bet, «Ga`zitsen`»)

So`ylew tili stiline ta`n frazeologiyalıq so`z dizbekleri

Awızeki so`ylew tilinde jiyi qollanılatug`ın frazeologiyalıq so`z dizbekleri so`ylew tili stiline ta`n frazeologiyalıq so`z dizbekleri dep ataladı.

A`debiy tildin` normaları ko`z qarasına, bunday leksikalıq elementler a`dewir ersi ma`nilik ayırıqshalıqlarg`a iye.

Ko`rkem-balletristikalıq stil` tarawında awızeki so`ylew tili stiline ta`n frazeologizmler ko`rkem so`z sheberi ta`repinen belgili bir poetikalıq jobada paydalanıwı mu`mkin.

Jazba til stiline ta`n frazeologiyalıq leksika frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` belgili bir toparın quraydı. Jazba til stiline ta`n frazeologiyalıq so`z dizbekleri jazıwdın` ja`miyetlik xızmetinin` ayırıqsha ken`eyiwine baylanıslı do`regen qatlamlardın` biri bolıp esaplanadı. Ol jazba a`debiyatlar leksikasına ta`n sol tarawda stil`lik jaqtan sheklenip qollanılatug`ın turaqlı so`z dizbekleri jazba stil`ge ta`n frazeologizmler toparın quraydı. Jazba stil`ge ta`n frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` ishinde belgili orında iyeleytug`ın toparı ko`rkem-bilitristikalıq frazeologiyalıq leksika bolıp tabıladı. Olar ko`rkem shıg`armalarda obrazlı til qurallarının` xızmetin atqaradı. Ol pu`tin ma`nini poetikalıq jobada beriwge ja`rdem beredi.

Mısalı: *badam qabaq, piste murın, tawıstay taranıw, qıpsha bel, ıshqıts otı* ha`m t.b.

Ko`rkem so`z sheberleri tildegi ko`rkemlew qurallarınan durıs jaqsı paydalana biliwi onın` uqıplılıg`ına, sheberligine baylanıslı. Shayır I.Yusupov o`z qosıqlarında usı ko`rkem-bilitristikalıq leksikag`a ta`n frazeologizmlerdi orınla paydalana alg`an.

Mısalı: Harman`, qa`yin enesi su`ygen kelinler,

Tan` samalı ne dep sıbırlap ketti?

Bazda mıyıq tartsa qaymaq erinler,

Kim ol ullı isler shın`ınan qashqan!

Gu`llendiriw ushın jan`a du`n`yanı,

Ten`izge bir tamshı suw aparmastan
Sho`llerge burg`anbız, asaw-da`r`yanı ...

(99-bet, «Ashıq so`z»).

Qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramında frazeologiyalıq so`z dizbekleri basqa leksikalıq birliklerden ayrılıp turadı ha`m so`zlik quramda o`zgeshe ornına iye. Semantikalıq, stil`lik jaqtan ayılayın degen oy-pikirdin` anıqlıg`ın, teren` mazmunlıg`ın, o`tkirliğin beriwde o`zgeshe semantikalıq boyaw beriwde, na`tiyjede pikir ta`sirliligin payda etiwge qatnasadı. Sonlıqtan olar ku`ndelikli so`ylew jag`dayında, au`izeki so`ylew qatnasında da jazba pikir alısıwda da jiyi qollanıladı. A`sirese, ko`rkem a`debiyat tarawında tildegi stilistikalıq baylıq sıpatında ko`rkem estetikalıq maqsetti shayır xa`m jazıwshılar ta`repinen tan`lap qollanıladı.

Frazeologiyalıq so`z dizbekleri so`zlik quramdag`ı o`zgeshe leksikalıq-semantikalıq topar sıpatında olardıń, yag`nıy frazeologiyalıq so`z dizbeklerin payda etiwshi pu`tin bir ma`nini an`latıwshı ag`zalarınin` sol pu`tin ma`nige ma`nilik qatnasınıń da`rejesine qaray tu`rlishe bolıp keletug`ınlıg`ı belgili. Usıg`an baylanıslı frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` jeke komponentlerinin` analitikalıq birigiwshiligi ha`r tu`rli bolıp keledi. Til iliminde sol sebepli frazeologiyalıq so`z dizbeklerin ma`nilik tu`rlerge ajratıw ta`jiriybesi bar.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin` jeke komponentlerdin` pu`tin ma`nige qatnasına, semantikalıq baylanıs da`rejesine itibar bersek, onda so`zlik quramdag`ı frazeologiyalıq so`z dizbeklerin bir neshe semantikalıq toparg`a ajratıp qaraw za`ru`rliginin` bar ekenligin an`lawg`a boladı. Ha`zirgi qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq so`z dizbekleri o`zinin` quramında

komponentlerinin` turaqlı so`z dizbegi an`latqan pu`tin ma`nige qatnas baylanıs da`rejesine qaray ulıwma to`rt semantikalıq toparg`a ajıratıladı.

1.1. Frazelogiyalıq o`tlesiwler

Frazelogiyalıq o`tlesiwler frazeologiyalıq so`z dizbekleri ishinde jeke komponentlerin hesh qanday ayırıp taslawg`a bolmaytug`ın, jeke komponentleri o`zlerinin` leksikalıq ma`nilerin derlik joytıp jibergen, jıynalıp barıp bir pu`tin leksikalıq ma`ni bildiretug`ın turaqlı so`z dizbeklerinin` ayırıqsha semantikalıq toparın quraydı. Onın` u`stine sol semantikalıq tutashıqtan payda bolg`an leksikalıq ma`ni og`ada ku`shli, o`tkir, astarlı bolıp keledi.

Frazelogiyalıq o`tlesiwlerge mınaday so`z dizbeklerin jatqarıwg`a boladı: *qanı qaynaw, taqır jerden shan` shıg`arıw, qoy awzınan sho`p almaw, jan iynine ot tu`siw, tayag`ın iyt g`ayzaw, qamırdan qıl suwırg`anday, sirkesi suw ko`termew, ju`zikke qas qondarg`anday, da`r`ya tassa tobıg`ına kelmew, salısı suwg`a ketiw, til menen oraq orıw, tu`yenin` quyrıg`ı jerge jetiw, eki ko`zi to`rt bolıw, tulıpqqa mo`nırew, basın tasqa urıw, temirden tu`yin tu`yiw ha`m t.b.*

Sonday-aq, frazeologiyalıq o`tlesiwlerdin` sıpatlı belgisi – olar o`zlirenin` rawajlanıwı boyınsha bir neshe da`wirlerdin` jemisi. Sonlıqtan da bunın` quramında arxaizm, istorizm so`zlerdin` keliwi mu`mkin.

Mısalı: Ha`zirgiler menen oynama bala,
Olar ko`zi ashıq shetinen dana

(«Monokul`tura haqqında qosıq»)

Bul ga`ptegi «ko`zi ashıq» ka`ramatlı ne na`rse bolsa da ko`rmesten biliw ma`nisinde qollanılğ`an. Frazeologiyalıq o`tlesiwlerdi basqa tillerge awdarmalag`anda onın` dus kelgenin qalay bolsa solay awdaramalay bermesten, tek g`ana sol tildegi bar, sonın` ma`nisin tolıq beretug`ın variantları menen awdarmalaw mu`mkin ekenligi ko`rinedi. Demek, frazeologiyalıq o`tlesiwlerdi o`ziniń quramındağ`ı so`zlerdin` ma`nisinen g`a`rezsiz tu`rde leksikalıq jaqtan bir ma`nini an`latatug`ın, basqa tilge so`zbe-so`z awdarmalawg`a bolmaytug`ın so`z dizbekleri desek boladı. Frazeologiyalıq o`tlesiwler I.Yusupov qosıqlarında ko`p qollanılğ`an.

Mısalı: Ta`a`jub qalasan` zamang`a qarap,
Ne degen ken` sol miywalı daraq.
Jan awırtpay onın` jemisin terip,
Ko`pler *tili menen oraq orıp ju`r.*

Til menen oraq orıw – frazeologiyalıq o`tlesiw.

Arg`ımaqtan yabı ozıp ketkenshe,
Tu`yenin` quyrig`ı jerge jetkenshe,
Barlıq shayır prozag`a o`tkenshe,
Son`g`ı demim qosıq degizdin` bizge.

Tu`yenin` quyrig`ı jerge jetiw – orınlanbaytug`ın, hesh iske aspıyug`ın, bolıwı, bolmawı belgisiz degen ma`nini an`latadı.

Baspasso`z basqarması bolmay tabı,
Otırdı buyırıq jazıp avtorlarg`a,
Sırtta qaldı o`z kitabı,
Ju`zikke qastay qondı basqalarg`a.

Ju`zikke qastay qondırğ`anday bolıw - bir na`rsenin` yamasa bir istin` kewildegidey bolıwı talapqa muwapıq bolıw degen ma`nide qollanılğ`an.

Basqanın` ko`p bay to`beti,
Bir bayg`usqa minip keter,
So`z iynesin sabaqlasa,
Qamırdan qıl suwırg`anday.

Qamırdan qıl suwırg`anday – azarsız, pa`p-pa`kize, hesh kimge zıyanı joq.

Jigit boldı O`tep deytug`ın,
Allayardıń` jorası edi,
Qoy awzınan sho`p almaytug`ın,
Bir diyqannın` balası edi

(«Awıl jolında», 179-bet)

Qoy awzınan sho`p almaytug`ın – mu`sa`pir.

Ulıwma alg`anda, frazeologiyalıq o`tleiwler ma`nilik jaqtan o`tkirlikke, obrazlılıqqa iye boladı. Sonlıqtan, ko`rkem so`z sheberleri, obrazlı ko`rkem su`wretlewde olardan jiyi paydalanadı.

1.2. Frazeologiyalıq birlikler

Frazeologiyalıq birlikler frazeologiyalıq o`tleiwlerge qarag`anda biraz jumsarg`an so`z dizbekleri bolıp esaplanadı. Olarda dizbektin` ma`nisi jeke so`zlerdin` leksikalıq ma`nilerinen kelip shıqpastan ulıwma dizbekler jıynalıp bir ma`nis an`latadı. Frazeologiyalıq so`z birlikler quramındag`ı so`zlerdin` ma`nilerinen pu`tkilley qashıqlaspastan onın` ma`nisi sol dizbekke kirgen so`zlerdin` aldındag`ı yamasa keyingi so`zinin` ma`nisine jaqın bolıp keledi.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq birlikler jiyi ushırasadı. Olarg`a mınalardı jatqarıwg`a boladı: *o`kshe ko`teriw, qanı shıg`ıw, qulaq tu`riw, ko`zdi ashıp jumg`ansha, ayag`ın jerge tiymew, janın kelige qamaw, qızıl qanat bolıw, na`zer salıw, awzının` suwı qurıw, ko`pti ko`rgen, kirpik qaqpaw, ko`zi jetiw, ko`z jumıw, qısqa jip gu`rmewge kelmew, ku`lin ko`kke ushırıw* ha`m t.b.

Frazeologiyalıq birlikler obrazlılıq, ekspressivlik xarakterge iye bolıp keledi. Bull na`rse onın` jeke komponentlerinin` astarlı ma`nide qollanıwında ha`m sonnan payda bolg`an ma`ninin` o`tkirliğinde ko`rinedi. Mısalı: Murın ko`teriw menen menmensiw so`zlerinin` ma`nileri birdey. Bunda murın ko`teriw frazeologiyalıq birliğı o`tkir ha`m ku`shli ma`nige iye.

Ko`pshilik til ilimpazları frazeologiyalıq birliklerge ta`n to`rt belgini atap ko`rsetedi:

- 1) astarlı, obrazlı ma`ni;
- 2) ekspressivlik;
- 3) jeke komponentlerinin` turaqlılıg`ı;
- 4) sinonimler sa`ykesligi.

Ha`zirgi zaman qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq birlikler de usı birlikler menen xarakterlenedi. Frazeologiyalıq birlikler a`debiy shıg`armada jiyi qollanıladı, o`ytkeni so`z obrazlılıg`ı – bul ko`rkem su`wretlewdin` tiykarg`ı elementlerinin` biri.

Bug`an I.Yusupovtn` qosıqlarınan mısallar keltiremiz:

*Ko`z jumıw, qazalanıw,
Esitkendey apası joq sorlının`,
Qızın ha`m de emiziwli bir ulın,
Qaldırıp ko`z jumg`an a`rmanlı anna,
Bilse edi o`gey sheshe xorlıg`ın*

(«O`mir zaya juldızı», 94-bet)

Qulaq salıptı otırıp tu`nde,
«U`yimdi ash ag`a tasıp-tolayın»,
Sho`llegen gezin`de sıwsın bolayın

(«Bulaq haqqında ballada»).

Bul mısallardag`ı «ko`z jumdı», «qulaq salıw» degen so`z dizbekleri frazeologiyalıq birliklerden ibarat. Olardın` quramındag`ı sın`arlarının` jeke ma`nileri awısıp qollang`anlıqtan ku`shli obrazlılıqtı payda etip atır. Frazeologiyalıq birlikler an`latıp otırg`an astarlı ma`nidurıs qollanılıp pikirdin` o`tkir tu`rde ko`rkemlik penen su`wretleniwın ta`miyin etiwge sebepshi bolıp tur.

Solay etip, frazeologiyalıq birlikler obrazlılıqqa,ekspressivlikke iye boladı. Olar ha`zirgi do`retiwde belgili a`hmiyetke iye.

1.3. Frazeologiyalıq dizbekler

Frazeologiyalıq dizbeklerdin` quramındag`ı ma`nisleri ju`da` anıq, yag`nıy ulıwma ma`nige tikkeley baylanıslı boladı. Biraq, turaqlı xarakterge iye bolıp keledi. Frazeologiyalıq dizbekler dara turıp-aq ma`nis an`latadı, biraq bir-birinen ajıratıwg`a bolmaydı.

Sonday-aq, frazeologiyalıq dizbeklerdin` formalıq jaqtan jay so`z dizbeklerinen ayırımashılıg`ı joqtay bolıp tu`yiledi. Onın` sebebi bular jay so`z dizbeklerinen endi-endi qa`liplesip kiyatırg`an obrazlı xarakterde qospa ma`nige o`te baslag`an dizbekler bolıp esaplanadı. Olardın` ma`nsis kontekste ashıladı. Sonın` ushın olardı ko`pshilik jag`dayda bo`lek alıp qarawg`a bolmaydı. Sonday-aq frazeologiyalıq dizbekler obrazlılıq qa`siyetlerge iye bolap keledi. Bunday jag`dayda onın` quramındag`ı so`zler o`zlerinin` jeke

ma`nilerin saqlag`anday bolip ko`ringen menen dizbektegi so`zlerdin` jeke ma`nilerinin` birigiwinen payda bolip ulıwmalıq frazeologiyalıq ma`ninin` basımlıg`ı belgili bolip turadı.

Solay etip, frazeologiyalıq dizbeklerde to`mendegidey o`zine ta`n xarakterli belgilerine iye dep qaraw mu`mkin:

1) frazeologiyalıq dizbekler ma`nisi ha`m forması jag`ınan frazeologiyalıq birliklerge jaqın;

2) ko`binese, bulardın` frazeologiyalıq ma`nisi kontekste ashıladı ha`m obrazlı bolip keledi;

3) frazeologiyalıq dizbeklerdin` quramındag`ı so`zler o`zlerinin` da`slepki jeke turg`andag`ı ma`nislerin pu`tkilley jog`altpaydı;

4) frazeologiyalıq dizbektin` quramındag`ı so`zlerdi ko`pshilik jag`dayda sinonimler menen o`zgertiwge boladı;

5) frazeologiyalıq dizbekler o`tlesiwlerge ha`m birliklerge qarag`anda turmısta jiyirek qollanıladı.

Haqıyqatında da, frazeologizmlerdin` qaysı tu`rin alıp qarasaq ta olardan ma`ni o`tkirlilikti, obrazlılıqtı, ha`r qıylı stilistikalıq boyawlardı tabıwımızg`a boladı.

Frazeologiyalıq dizbeklerdin` jeke komponentlerinin` leksikalıq ma`nileri saqlang`anına qaramastan olar da o`zinin` turaqlılıg`ı menen xarakterlenedi.

Frazeologiyalıq dizbekler de, ko`binese obrazlılıqqa ha`m ma`nilik o`tkirlikke iye bolip keledi. Frazeologiyalıq dizbekler tilimizde jiyirek ushırasadı ha`m ku`ndelikli turmısımızda ken` tu`rde qollanıla beredi.

1.4. Frazeologiyalıq so`zler

Naqıl-maqallar bir da`wirde do`remegen. Ol uzaq da`wirlerdin` jemisi. Naqıl-maqallar da frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` ishinde qaraladı. Naqıl-maqallar menen frazeologiyalıq so`z dizbekleri ten`dey bahalanadı. Frazeologiyalıq so`z dizbekleri de, naqıl-maqallar da xalıqtın` ushqır sezimlerin, danalıg`ınan do`regen.

Xalqımız naqıl-maqallardı ku`ta` jaqsı qa`dirlep, ko`zinin` qarashıg`ınday qa`sterlep, a`wladtan-a`wladqa jetkerip otırg`an. Usı xalıq do`retpesinin` en` ko`p taralg`an bir tu`ri naqıl-maqallar I.Yusupov qosıqlarında ken` qollanılg`an.

Shayır I.Yusupovtın` shıg`armalarında naqıl-maqallar, ko`binese, degen, degendey ko`mekshi feyil ha`m kelbetlik feyil formaları menen kelip qosıqta shıyır ta`repinen ayılajaq pikirge ayrıqsha stil`lik ma`ni jukleydi.

Mısalı: «Bo`lingendi bo`ri jer» degen so`zdin`,

Ma`nisi jurt yadında ma`zi qalg`an.

(«Keshki jol oyları»)

«Qıymıldag`an qır asar» deydi biraq,

Bas ayaqtı, jiyrenim, shıyrag`ıraq.

(«Keshki jol oyları»)

«Sın duzelmey, min duzelmes» degen bar,

Barlıq waqta a`dil, sınshı, sın kerek.

(«Sın kerek»)

«Kemege mingennin` janı bir» degen,

Naqıldı esletip tolqır okean. («Plaxa izlep»)

Joqarıda keltirilgen qosıq qatarlarında naqıl-maqallar hesh qanday semantikalıq yamasa grammatikalıq o`zgerissiz qollanılğ`an.

Mısalı: «Juwırg`an emes, buyırg`an alar» degen naqıl bar,
Ketip qaldın` ba dedim basqag`a qrlayında.

(«Ba`ha`r ha`m sen»)

«Atan`a ne qılsan`, aldın`a sol keler»,

Degen naqıl yadqa tu`sip tur bu`gin.

(«Ma`n`gi bulaq»)

«U`mitin` - joldasın`» degen de so`z bar,

Tolqırsan` zamanın` kelgen shag`ında.

(«Aralg`a»)

«Ag`ayinnin` azarı bar da, bezeri bolmas».

(«Tallar japıraq to`kti, urıqlap quwrap»)

Shayır ta`repinen bul naqıllar sol da`rejede sheber paydalanılğ`an, qosıq qatarlarının` biri ekinshisisiz ma`ni an`latpaydı yamasa bir-birin tolıqtırıp turg`anlıg`ının` gu`wası bolamız.

Demek, bul arqalı shayırlıq jetikligin, naqıl-maqaldı ko`rkemlep paydalana biliwde o`z tarawının`, shayırsılıq ka`sibinin` nag`ız ustası ekenligin ko`remiz. Shayır to`mendegi qosıq

qatarlarında da naqıl-maqallarda ayırıqsha ko`rkemlik boyaw menen ko`rsete alg`an.

Mısalı: Biraq «*sho`ptin` bası samal bolmasa, Qıymıldamas*» degen naqıl so`z qalg`an.

(«Qayta qurıwdın` ballarına»)

Naqıl bar: «*ne eksen`, sonı orasan`*».

(«Shımbay jollarında»)

Qorıqshısı saq bolmasa serlegen,

«*Qawinnın` jaqsısın sag`al jer*» degen.

(«Pa`lekli qosta tu`new»)

Da`rtli menen biyda`rt oynamas,

Taza bag`da «*go`ne bu`lbil*» sayramas.

(«Xoshades»)

Biri ku`ldi: «*sag`adag`ı uw isher*» ...

Ata-baba durıs aytqan dep sanayman.

(«Poseydonnın` g`a`zebi»)

«*Usamasan` tuwma*» degen so`zdin` sol,

Uqtım ma`nisinde joqlıg`ın shalıs.

(«Bu`lbil uyası»)

«*O`lmektin` izinen o`lmek joq*» degen,

Erkek janım bull naqıldı jaqladı.

(«Pazıylet»)

«*Asıqqan qız bayg`a jarımas*» degen,

Kel, attan tu`s, tın`la bul so`zdi!

(«Alasar qus a`n`gimesi»)

Naqıl-maqallardın` ko`rkem shıg`armada qollanıwı ko`rkem shıg`armanın` tilin ko`rkeytedi, qaharmannın` sıpatın bir qansha ashıp beredi.

Ayırım jag`daylarda shayır I.Yusupov qosıqlarında naqıl-maqallardın` izbe-iz, qabatlasıp qollanıwı da qosıqqa ayırıqsha stil`lik ko`rkemlik ju`kleydi.

Mısalı: Qorıqqang`a qos ko`riner,
Joldaslıq jolda biliner,
Ju`rgende jormal iliner,
Ko`p ko`rersen` ju`re-ju`re,
So`yley-so`yley sheshen bolar,
Ko`sem bolar ko`re-ko`re.

(«Xalıq so`zleri»)

Bunda «Qorıqqang`a qos ko`riner» naqılı «Qorıqqan tarı ekpeydi» naqılı menen, «Joldaslıq jolda biliner» naqılı «jolg`a shıqsan` joldasın`dı tawıp shıq» sıyaqlı xalıq tilindegi naqıllar menen sinonimles bolıp shayırdın` aytajaq pikirin anıq, da`l jetkerip beriw ushın qollanılg`an. Xalıq danalıg`ında «Ko`re-ko`re ko`sem bolarsan`, so`yley-so`yley sheshen bolarsan`» naqılı da inversiyag`a ushırawı menen pikirdin` bildiriliwinde, ga`ptin` jasalıwında ıqshamlılıq payda etip tur.

Naqıl ko`ptin` mu`lki bolar,

Adam sumı tu`lki bolar,
Iyt juldızg`a ku`lki bolar,
Ayg`a qaray u`re-u`re

(«Xalıq so`zleri»)

Bul qosıq qatarında naqıl-maqallar sırttan tallap qarag`anda qosıqtın` to`rt qatırınday tu`yiliwi mu`mkin, al negizinde bull shayırdın` jeke stil`lik o`zgesheligi, yag`nıy so`z tan`law sheberligin an`latadı. I.Yusupov qosıqlarında naqıl-maqal so`zler qaharmannın` ishki oy keshirmelerinde ritorikalıq soraw tu`rinde de keledi.

Mısalı: *Xalqım qalıp aytsın qalay,*
Zamanlardı ko`rgen talay

(«Xalıq so`zleri»)

Bul mısaldag`ı «xalqım qalıp aytıw» so`z dizbegi «Xalıq aytsa, qalıp aytpas» tu`rinde ma`lim, al qosıqta bolsa shayıır o`z-o`zine soraw beriw jolı menen oqıwshının` kewline, tuyg`ılarına qozg`aw taslaydı.

Shayırdın` «Xalıq so`zleri» qosıg`ında bir tutas tu`rde naqıl-maqal ha`m na`siyat so`zler sheberlik penen biri ekinshisin tolıqtırıp kelgen. Qosıq qatarında qosıq ırg`ag`ın ha`m uyqasın, stil`lik ta`sirshen`likti an`latıwda naqıl-maqallar to`mendegishe o`zgerisler menen ushırasadı:

Anadan altaw tuwg`anlar,
Jetew bolar o`le-o`le.

Bul qosıq qatarı «Atadan tuwg`an altaw edik, o`le-o`le jetew boldıq» naqılı tiykarında qosıq qatarı shayırlıq jeke stil`lik o`zegeshilk penen qollanılıp tur.

Til og`ada u`lken ha`m o`tkir quraldın` biri. Tildi orınlı qollanıw, so`zin tawıp so`ylew aqıllılıqqa, sheshenlikke, u`lken o`nerge jatadı.

Tariyxta qural, ku`sh arqalı jen`e almag`an jawdı til menen jen`gen jag`daylar da bolg`an. Bizde «Til – qılıshtan o`tkir» degen maqal bar. Sonın` menen birge, til adamgershilik, ma`deniyatlılıq, a`deplilik, adamlar arasındag`ı o`z ara qatnastın` da u`lken quralı. Jaqsı so`zden jan la`zzet, ku`sh-quwat aladı.

Ko`rkem a`debiyattın` orayında adam ha`m adamnın` ta`g`diri turg`anınday qanday temag`a bo`linse de ko`pshilik naqıl-maqallardın` orayında adam ha`m onın` ta`g`diri ma`selesi turg`anın ko`remiz. Xalıq do`retpelerinin` hasıl marjanlarının` biri naqıl-maqallardın` tiykarg`ı maqseti de adamnın` qa`liplesiwi, jetilisiwi ushın xızmet etiw bolıp tabıladı. Naqıl-maqallardın` ko`p ma`nilik, astarlı, obrazlı etip beriwshilik, so`z o`nerin isletiw – xalıqtın` aqıl-oyının` ta`jiriybesinin`, so`zde sheberliginin` ilgerilegenliginen derek beredi. Naqıl-maqallar turmıs qubılısların ken` rawajlang`an tu`rde su`wretlemey-aq onı og`ada qısqqa, bir ga`ptin` o`zi menen teren` ma`nili, obrazlı etip bere aladı.

«*Balalı u`y - bazar*» degen bar maqal,

Azamat dep qoydı atın aqsaqal,

Ha`r tuwılg`an perzent qımbat biz ushın,
Ol pu`tkil du`n`yanın` mu`lkinen abzal.

(«Millionbay Azamatqa»)

Xalqımız balalı u`ydi bazarg`a ten`eydi, «balasız u`y quw mazar» degen ekinshi bir qatarı shayır ta`repinen qısqartılıp, ıqshamlanıp qollanılg`an. Biraq, bul qısqartılğ`an tu`ri de naqıldın` tolıq ma`nisin berip tur.

Keshte sharshap kelip ken`-ken` u`yimnen,

Kewlim otırg`a orın tappadı,

«*O`lmektin` izinen o`lmek joq*» degen,

Erkek janım bul naqıldı jaqladı. («Pazılet»)

Bull naqıl arqalı o`lgen adamnın` izinen o`lmek joq, tiri adam tiriligin ete beredi degen ma`ni bar. Shayır bull naqıldı paydalanıw arqalı o`zine ta`selle berip atırg`anın tu`siniwge boladı.

Etikshi bolg`an bar, erinbegen bar,

Sınsha bolıp talay tayaq jegen bar,

«Sın du`zelmey min du`zelmes» degen bar,

Barlıq waqta a`dil, sınshı sın kerek.

Bunda «Erinbegen etikshi boladı», «Sın du`zelmey, min du`zelmes» degen naqıllar shayır ta`repinen qosıq qatarların, buwın sanların uyqasıtırw ushın qollang`an.

Xalıq qıyamet naqıl so`zler do`reter:

Bir jigit tusınan beterme-beter,

Sallanısp jeti du`rkin qız o`ter,

Esentukidegi sa`rwi tallarday.

(«Bultlar aq boz atın tawg`a tusag`an»)

Bul qatarlarda shayır «beterme-beter, sallanısp» so`zlerin qosıp naqıldı paydalang`an.

Ya, sen aytasan` ba, sawmısan` o`zin`,

«Ana - jer» dep qosıq jazgan balasan`,

Ne bolıp aytqanın ko`rmey me ko`zin`?

Naqıl bar: «Ne eksen`, sonı orarsan`».

(«Shımbay jolında», 38-bet)

Bul jerde naqıldı hesh ornın o`zgertpesten sol turısında paydalang`an.

Shashı uzın, qısqa olardın` aqılı,

Bir aqshamda ketsen` olar maqulı,

Ha`r bir hayal kerek buyımın,

Ko`tergenshe a`ketiwge haqılı.

Bull qatarlarda naqıl so`zlerdi biraz o`zgertkenin ko`remiz. «Maqulı» so`zi ekinshi qatarda paydalang`anlıqtan «aqıllı» so`zin keyinge shıg`arıp jibergen.

Qalawın tapsan` qar jawar,
So`zlerdi to`rt qulaqtan tın aparıp,
Ornı bar ma, joq pa emes da`rkar,
Qalawın tapsan` qar da keter jawıp,
Redsovet ham qararı bar.

Bul jerde «keter» so`zin sıyımlı tu`rde kirgizgen.

At zeyinli haywan, tanır o`z jolın,
Ku`shlep burg`an menen jılawın onın`,
Meyli, soqpasa ne paydası bar?
Ba`ri bir aylanıp qazıg`ın tabar.

Joqarıdag`ı qatarlardı oqıg`anda olardıń ishinde naqıl-maqal joqtay seziledi. Biraq serlen`kirep na`zer salsaq naqıldı qollang`anın ko`remiz.

Salı arqasında suw ishse shigin,
Alımlar gerbin`iz shashashdı bu`gin,
Isenbeymen: NGR sol tabar dep,
Shayırlıq atızın tazalaytug`ın.

«Salının` arqasında shigin de suw isher» naqıl so`z. Bull jerde bolsa «shigin» so`zi keyingi orıng`a shıg`ıp ketken, sebebi ekinshi qatar da «bu`gin» so`zi qollanılğ`an. Yag`nıy uyqasqa tu`siriw maqsetinde ornın o`zgertken.

I.Yusupov so`z qu`dretin ta`riyplewde:

«*Jaqsı so`zge jan semirer*» degen bar,

Xoshametke ha`r kim ha`wes o`zinshe

(«Qaraqalpaqtı ko`p maqtama ko`zimshe»)

Ko`rsetilgen naqıl qosıqta anıq, da`l, o`zgertilmesten paydalanıladı. Shayır qosıqta qollang`an naqıl-maqallar menen oqıwshıg`a filosofiyalıq pikirlewge oy saladı.

Mısalı: *Jerge bir na`wbetdur, elge bir na`wbet,*

Qaytıp baratqanday «qaytası da`wlet».

(«Tırnalar»)

Naqıl bar: «Jer qattı, aspan uzaq»,

Ko`shpeymiz degen u`mit bar biraq.

(«Bayıwlıg`a»)

Kattag`ardan Qızketkennin` sag`ası,

Qutlı qonıs basqan A`miw jag`ası,

Ag`am barda arqam tamda degendey,

Ullı Tashkent onın` g`amqor ag`ası.

(«Bul qalanın` ko`shesinen ju`rgende»)

I. Yusupovtın` qosıq qatarlarında keltirilgen «Qaraqalpaqtı ko`p maqtama ko`zimshe» qosıg`ı da naqıl-maqal sıyaqlı onın` onın` avtorı bolsa da, tilimizde qollanıwı boyınsha og`ada o`nimli ushırasadı. Shayır usı bir qatar ga`p arqalı-aq adam balasının` menmenlikten, ta`kabbırlıqtan qashıw kerekligi, maqtanshaqlıqtın` ersi qa`siyet ekenligin an`latadı. Al keyingi qatarda «Ag`am barda, arqam tamda» qosıq qatarında da basqalardın` da`wleti, baylıg`ı

menen o`zin aldarqatıp ju`retug`ın adamlar taypasının` u`stinen mısqıllap ku`ledi.

Demek, bul ta`repin itibarg`a alatug`ın bolsaq, ushırma so`zlerdin` de an`latatug`ın ma`nilik ta`repinin` o`tkirliginin` beriliwi menen birlikte ta`lim-ta`rbiyanın` a`hmiyeti og`ada u`lken.

Qaraqalpaq xalqının` awızeki xalıq do`retpelerinde naqıl-maqallar og`ada ko`p ekenin ko`remiz. Naqıl aytpaytug`ın adam bolmaydı. So`ylewshi so`ylep atırg`anda so`zinin` ishine naqıl qosıp so`ylegenin sezbekdi. Sonın` ushın da, dana xalqımız «Naqıldı bir aytpasa, aqılsız aytpaydı, aqıllı adam naqıl qospay so`z aytpaydı» deydi. Bull biykarg`a ayılmag`an.

Naqıl-maqallar da`wirlerdin` o`tiwi menen buring`ı payda bolg`an ma`ninin o`zgeritip jan`a ma`niste so`ylew tilinde xızmet etedi.

Naqıl-maqallar – xalıq mu`lki. Onı xalıq do`retdi. Naqıl-maqallar ha`r qıylı turmıs jag`daylarına baylanıslı o`zgerip, o`sip-o`nıp otıradı. Atadan balag`a, awızdan awızg`a, zamannan zamang`a ko`shiu menen ha`r zamanda zamannın`, ku`n ko`risinin` su`wreti naqıllarda saqlanıp, ko`p zaman o`mir su`rdi, kereksiz jerleri umıtılıp ta qalıwı mu`mkin. Xalqımızdın` so`z o`neri, xalıq danalıg`ı naqıllardın` ishinde tawıp ayılğ`an a`jayıp so`zleri bar. Ol miynet etiwge, Watanda su`yiwge shaqıradı. Naqıl-maqallar eski da`wirde do`regen menen bu`gingi o`mirde durıs so`ylewge, ha`zirgi zamannın` minez-qulqının` narması ta`lim-ta`rbiyalı bolıwga u`yretedi. Bull so`z

qaymaqların biriktirip qayta islep, onı jetilistiriw «so`z zergerlerinin» sheberligine baylanıslı boladı.

So`z zergeri I.Yusupov o`zinin` ha`r bir qosıg`ında xalıq danalıg`ı bolg`an naqıl-maqallardan ken` paydalang`an. Bull naqıl-maqallar qosıqtın` mazmunın, ko`rkemliliginarttırıwga o`z ta`sirin tiygizedi.

Shayır o`z qosıqlarında naqıl menen maqaldan paydalanıw menen qatar olardı o`zgertip, geyde so`zlerin tusirip qaldırıp ta qollang`an. Onın` menen shayır qosıqlarının` mazmunı to`menlemegen, kerisinshe ko`rkemliligi ku`sheyip barg`an.

Naqıl-maqaldı o`z ornına jumsay biliw, qa`lem iyesinin` so`z tan`law sheberligin xalıq tilinin` g`a`ziynesin qansha men`gergenin ko`rsetedi. Naqıl-maqallardı, frazeologizmlerdi jazıwshı ha`m shayır o`z keregine qaray jan`artıp ko`llanılıwı, onın` oy-pikirine estetikalıq talg`amına, ja`miyetlik-siyasiy, filosofiyalıq ko`z qarasına sa`ykes bolıp keledi.

I.Yusupovtın` qosıqlarında frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` bir tu`ri bolg`an naqıl-maqallar san a`lwan tu`rli ko`rkemlik xızmet atqaradı. Tilde naqıl-maqallardıń o`zgerilip qallanılıwı – bul tiykarg`ı norma bola almaydı. A`debiy shıg`armada olardı shayır I.Yusupov ta`repien paydalanılğ`anday orınlı tu`rde jumsalıwı bul ko`rkem so`z ustasınin` sheberligine baylanıslı.

Qaraqalpaq tilinde I.Yusupovtın` qosıqlarında naqıl-maqallardıń qollanılıwın basqa da ko`plegen qosıqlarınan mısal retinde keltiriwge boladı. Ha`zirgi a`debiyatımızdın` maqtanıshı, iri

tulg`ası I.Yusupov qosıqlarında naqıl-maqallardın` jeke stil`lik o`zgeshelikleri ha`m olardın` ko`rkemlik maqsetlerde jumsalğ`anlıg`ın anıqladıq.

Demek, naqıl-maqallar tilimizde ha`r qanday shıg`armanın` tilinde ko`rkemlikti, ta`sirshen`likti ta`miyinlewde ayrıqsha salmaqqa iye ko`rkemlew quralı bolıp esaplanadı.

II BAP.

I.YUSUPOV QOSIQLARINDA FRAZELOGIZMLERDIN` QOLANILIW USILLARI

Tilimizdegi frazeologiyalıq so`z dizbekleri leksikanın` en` bir bay bo`legi bolıp esaplanadı. Olar o`zinin` emotsional`lıq-

ekspressivlik ta`sirliligi menen ko`zge tu`sedi. Frazelogiyalıq so`z dizbekleri ma`ni o`tkirililigine bola ko`rkem shıg`armalarda ko`plep qollanıladı. Ko`rkem obraz jasawda frazeologizmlerdin` xızmeti o`z aldına.

Usı xalıq danalıg`ına suwgarılg`an til marjanların belgili qaraqalpaq xalıq shayırı I.Yusupov o`z oy eleginen o`tkerip, sheberlik penen paydalanadı. Shayır xalıq tilinin` frazeologiyalıq g`a`ziynesin geyde o`z qa`lpinde sinonim retinde qollanadı, geyde o`zgertip, geyde sol u`lgi menen jan`adan dizbekler payda etedi. Ol xalıq tilinin` turaqlı so`z dizbekleri quramınan en` kereklielerin tan`lay otırıp, mu`mkinshiligine qaray olardı tu`rlendiredi. O`zinin` bayanlap otırğ`an waqıyasına baylanıslı frazeologizmlerdin` stil`lik boyawın ku`sheytip, atqaratug`ın xızmetin quramalastıradı.

2.1. Frazelogizmlerdin` o`z qa`lpinde sinonim retinde qollanılıwı

Til baylıg`ının` bir ko`rsetkishi – so`zlik quramının` san jag`ınan ko`p bolıwı, sapa jag`ıfnan iykemliligi, usı til baylıg`ının` bir ko`zi onın` sinoniminde boladı. Tilde sinonimler qansha ko`p bolsa, bull sol tildin` ju`da` bay til ekenliginen da`rek beredi.

Oy-pikirdi ashıq tu`sindiriwde sinonimlerdin` atqaratug`ın xızmeti ayırıqsha. Sinonimlerdi o`z ornında qollana biliw til a`deniyatın qorsetedi. Tilde sinonimler jeke so`z de, frazeologiyalıq so`z dizbegi bolıp kele beredi.

Frazeologiyalıq so`z dizbekleri bolıp keletug`ın sinonimler jeke so`zden bolg`an sinonimge ma`ni jag`ınan baylanıslı. Olar menen sinonimlik qatar jasaydı. Biraq frazeologiyalıq sinonimler bull sinonimlik qatardın` tirek lementi (dominanta) bola almaydı.

Sinonimlik qatarg`a tirek element bolatug`ın so`zler tek dara so`zler g`ana. Sebebi jeke so`z zattı, qubılıstı, ha`reketti tuwra ataydı. Al olarga sinonim bolatug`ın frazeologiyalıq so`z dizbekleri bolsa, olar bir pu`tin frazeologiyalıq birlik bolsa da, zattın`, qubılıstın`, ha`rekettin` tuwra ataması emes. Frazeologiyalıq sinonimler basqa so`zlerden o`zinin` emotsional`lıq-ekspressivlik boyawı menen o`zgeshelenedi. Olar basqa so`zlerdin` ekvivalenti retinde stil`lik maqsette qollanıladı. Sonlıqtan ko`rkem so`z sheberi frazeologizmlerdi ekspressivlik ma`ninin` ku`shliligine qaray o`z shıg`armalarında tu`rli stilistikalıq boyawlardı beriw ushın jumstaydı. Frazeologiyalıq sinonimler ma`nisi jag`ınan da jeke so`zlerdin` beretug`ın ma`nisine qosımsha tu`s beredi. Ma`selen, I.Yusupovtın` shıg`armalarında *jeti ju`yren`nen o`tiw* frazeologizmi tek *qıynalıw*, *azap shegiw* degen ma`nisin emes, al jaman so`zdin`, awır so`zdin` batıwı, qıynalıwı ma`nisin beriw ushın ju`da` orınlı qollanılg`an:

G`ıybat ha`m o`sekten quday saqlasın,

Izg`ırıg`ı jeti ju`yren`nen o`ter ...

(«Dag`ıstan tawlarında»)

Frazeologiyalıq sinonimler o`zining barlıq boyawları, nag`ıshları menen ko`rkem shıg`armada g`ana tu`rli muqamg`a do`nedi. Bul, a`dette, shayırdın` so`z ustashılıg`ına, sheberligine, sheshenligine de baylanıshı. Shayır o`z shıg`armalarında ma`nileri jaqın bolg`an frazeologizmlerdi ma`nisine qaray tan`lap alıp, o`z ornına qoya bilgen. Ma`selen, onsha alıs emes aralıqtı, qashıqlıqtı bildiretug`ın tilimizde ko`plegen turaqlı so`z dizbekleri bar: ko`z ushında, ko`z jetirim jer, ayaq jeter jer ha`m t.b. Al, to`mendegi mısalda berilgen «ko`z jetirim jerden» degen frazeologizmde o`z ornında qollanılg`an:

Ol kolxozdın` ko`shpeli bayrag`ı ko`z jetirim jerden jalınday lawlap ko`zge tu`sedi («G`arrı tuttag`ı gu`z»).

Bull sinonim frazeologizmler ma`nileri jaqın bolg`an menen bir-birinen o`zine ta`n bolg`an o`zgeshelikleri menen ayırıladi. Ma`selen, «ayaq jeter jerden» frazeologizmin an`latatug`ın aralıq, al «ko`z jetirim jer» degen frazeologizminin` an`latatug`ın aralıqtan alısıraq. Sonlıqtan da, I.Yusupov ma`nileri jaqın bolg`an bunday frazeologizmlerdi ju`da` ıqtıyatlılıq penen jumsag`an.

I.Yusupovtın` shıg`armalarında geyde sinonim frazeologizmler ayırım stilistikalıq maqsetlerge bola qatar jumsalg`anın da ko`riwimizge boladı.

Mısalı: Arıw hayal qarsısında,

Dize bu`gip, basın iygen. («Tilek»)

Bull qosıq qatarında bag`ınıw, g`a`rezli bolıw ma`nisinde jumsalatug`ın *dize bu`giw, bas iyiw* frazeologizmleri qatara qollanılğ`an. Jas na`reste ma`nisin beretug`ın «awzınan sarısı ketpegen» degen frazeologizm bir sinonimlik qatarg`a kiretug`ın palapan so`zi menen qatar jumsalardı.

Mısalı: *Awzınan sarısı ketpegen ele,*

Sen bir *palapansan`*,

Biraz jıl ja`ne

Qozg`alma uyan`na ... (2-tom, 140-bet)

I.Yusupovtıń shıg`armasında o`z ara sinonimles frazeologizmler menen birge frazeologiyalıq variantlardın` barlıg`ının` da tirek komponenti o`zgerissiz qaladı da, basqa komponentleri o`zegeriske ushıraydı yamasa ma`nisi jaqın bolg`an so`zler menen almasadı. Ma`selen, ju`zin jılıtıw – ju`zin jibitiw, sestine suw quyıw – u`nine suw quyıw, qulaq aspaw – qulaq tu`riw, qulaq salmaw ha`m t.b.

Mısalı: Jaqsı so`zge *qulaq tu`rin`*,

Kewilli ha`m tatıw ju`rin`.

(«Qanday jaqsı usı zamanda »)

Lekin qam su`t emgen bende bull adam,

Qulaq asıp shaytan waswasasına.

(68-bet, «Begligin`di buzba sen,»)

Ag`an`nin` so`zine *qulaq sal*, bala,

Bet alısın` jaman ketip baratır.

(50-bet, «O`tip baratır»)

I.Yusupov shıg`armalarında bunday frazeologizmlerdin` tu`rleri ju`da` ko`p. Ha`r bir frazeologizmdi o`z ornın tawıp qollanıw arqalı shayır ba`rqulla shıg`armalarının` tilin ju`da` ko`rkem, sulıw, ta`sirshen` etiwge erisedi.

2.2. Shayır ta`repinen frazeologizmlerdin` o`zgeritilip qollanılıwı

Ha`r qanday so`z sheberi frazeologiyalıq so`z dizbeklerin xalıq tilindegi qa`lpinde qollanıw menen birge xa`r tu`rli ma`nige keltirip, do`retiwshilik penen jan`artıp, da`slepki ma`nige qosımsha ren` kirgiziwge ha`reket etedi. I.Yusupov ta o`z qosıqlarında frazeologizmlerdi su`wretlep atırğan waqıyanı, o`mir qubılıs jag`dayına ılayıqlap jan`artıp qollanadı.

I.Yusupov shıg`armalarında frazeologizmlerdin` qollanılıwına na`zer salıp qarag`anımızda olardın` ko`pshiligi o`zgerissiz, xalıq tilindegi qa`lpinde jumsalğ`anın ko`rdik. Sonın` menen birge shayır belgili da`rejede frazeologizmlerdi o`zgeritip qollanadı. Bul o`zgerisler frazeologizm quramında so`z qosıp jumsaw, ayırım komponentlerin qısqartıw arqalı, frazeologizm qurılısın pu`tkilley

o`zgeriw arqalı ko`rinedi. Bunday o`zgerislerdin` ba`ri de belgili bir stilistikalıq maqsetlerge baylanıslı, qosıq qurılısı talaplarına baylanıslı, geyde obrazlılıqtı, ko`rkemlilikke ele de ku`sheytiw maqsetlerinde payda bolg`an. Endi biz shayır ta`repinen ayırım frazeologiyalıq quramına so`z qosıw arqalı qollanılğan turlerine mısallar keltiriw arqalı tusindiriwge ha`reket etemiz.

Tilimizde quramalı bolg`an qurılısqa iye «bir jag`adan bas, bir jen`nen qol shıg`arıw» frazeologizmi ju`da` awızbirishilikli degen ma`nini beredi. Shayır ta`repinen bul frazeologizmnin` quramına usı frazeologizm ma`nisine jaqın bolg`an so`zdi qosıw arqalı frazeologizmnin` ma`ninin ja`ne de ku`sheytiwge erisedi.

Bir jag`adan bas shıg`arıp birlesip,

Bir jen`nen shıg`adı million qolımız. (II tom, 45-bet)

Frazeologizmnin` ekinshi bo`legi qosıqtın` ekinshi qatarına tu`sedi. Bull bo`lekke de million so`zi qosılğ`an. Bull so`z frazeologizmnin` an`latatug`ın awızbirshilikimiz degen sıpat bul bir-eki adamg`a g`ana emes, al ko`pshilikke tiyisli ekenligin ko`rsetiw maqsetinde frazeologizm quramına qosıp jumsag`anlıg`ı seziledi. Onın` u`stine qosıq qatarlarınin` ten`ligi, uyqası ha`m basqa da poeziyalıq shıg`armalarg`a qoyılatug`ın talaplarg`a tolıq juwap beredi. Bunday frazeologizm quramına so`z qosıp jumsaw sheberligin shayırdın` qosıqlarınan ko`plep ushıratamız.

Mısalı: Al, biraq xalıqta bir jaqsı maqal:

«Aydı etek penen jawıp bolmas»,

Bag`ında poeziyanın` ha`zir ba`ha`r,
Ju`r, kettik, sayranlawg`a shayır joldas!

(128-bet, «Joldas Mayakovskiy menen gu`rrin`»)

Ornı bar ma, joq pa – emes da`rkar,
Qalawın tapsan` qar da keter jawıp.
Otı menen kirip sizdey xalıqtın`,
Ku`li menen shıg`ıwg`a men tayınman.

(«Begligin`di buzba sen»)

Olar tek o`zlerin aqıllı biler,

Sa`l jerde *qabag`ı qalar ashılmay* (II tom, 127-bet)

1-mısaldag`ı «aydı etek penen jawıp bolmaydı» degen naqılğ`a hesh degen so`z, 2-mısalda «Qalawın tapsan`, qar jawar» degen naqıl so`zge de keter so`zi qosılğ`an. 3-qosıq qatarında qollanılğ`an «otı menen kiriw, ku`li menen shıg`ıw» degen frazeologizm eki qatarg`a sıydırılğ`an, bull frazeologizm quramına sizdey xalıqtın` degen so`z dizbegi qosılıp jumsaladı. 4-qosıq qatarındag`ı «qabag`ı ashılıw» frazeologizmine qalar so`zi qosılğ`an.

I.Yusupov shıg`armalarında frazeologizm quramında so`z qosıp jumsaw menen birge frazeologizmlerdin` ayırım komponentlerin, ayırım bo`leklerin qısqartıp qollang`an turlerine misallar keltireyik.

Tilimizde «taqır jerden shan` shıg`arıw» degen frazeologizm jo`nsiz shawqım shıg`arıw, urısıw, ja`njellesiw ma`nisinde jumsaladı. Shayır bull frazeologizmdi usı o`zgerissiz qa`lpinde de qısqarg`an turinde de qollang`an.

Mısalı: Jumagu`l, sen o`ytip bolma esiwas,

Nege taqır jerden shan` shıg`arasan`? (II tom, 136-bet)

Azan menen jen`gey birden,

Shan` shıg`ardı turg`an jerden.

Shayırdın` shıg`armalarında ayırım frazeologizmlerdin` bir bo`legi tolıg`ı menen qısqartılıp qollanıladı. Ma`selen, tilimizdegi quramalı qurılısqa iye «a`y der, a`jesi joq, qoy der, qojası joq» degen frazeologizmnin` tik bir bo`legi «qoy derge, xoja joq» dep jumsaydı.

Ku`shliler a`zzini haqbaylap shette,

Qoy derge xoja joq degen usı-da`.

(«Begligin`di buzba sen»)

Qosıq qatarında ko`rinip turag`anınday-aq bull frazeologizmnin` bir bo`leginin` o`zi-aq frazeologizmnin` tolıq ma`nisin berip tur. Xalıq tilinde «Atalı jetim xor jetim, annalı jetim zor jetim» degen naqıl bar. Shayır o`z qosıqlarında bul haa`mmege belgili, ko`p qollanılatug`ın naqıldı qısqartıp paydalanadı. Bunın` menen naqıldın` mazmunı kemimeydi.

«Analı jetim - zor» degen ug`ımdı,

Bizge na`resteley nesip etti ol.

(«Begligin`di buzba sen»)

Biz bunday qısqartıwlardı shayırdın` kosıqlarınan ko`plep ushıratıq. Shayır ba`rqulla sheberlik penen kerek jerinde ayırım so`zlerdi, so`z dizbeklerin frazeologizm quramınan qısqartıp, oqıwshıg`a aytajaq oyın ju`da` ıqsham etip jetkeriwge umtıladı. Shayır ayırım jag`daylarda frazeologizmlerdin` qurılısın pu`tkilley o`zgertip qollanadı. A` sirese, naqıl-maqallardın` do`retiwshilik penen o`zgertip jumsaydı.

Mısalı: Jaqsı biler ha`zir esli adam,

Bo`linse, bo`ri jep, du`zde qaların. («U`mit jag`ısı»)

Bul qosıq qatarlarında «Bo`linse, bo`ri jep» dep «Bo`lingendi bo`ri jer» naqılın beriwge ha`reket etken.

Ton`ıp sekiriwdin` zamanı o`tti,

Toyıp sekiriwdin` ma`ha`li jetti.

(«Dialektika»)

Tilimizde «*tu`ymedeydi tu`yedey qılıw*» degen frazeologizm asıra ko`rsetiw ma`nisin beredi. Usı frazeologizm quramındag`ı az (tu`yme), ko`p (tu`ye) ma`nilerinde jumsalğan so`zleri arqalı frazeologizmdi quramın pu`tkilley o`zgertip jiberedi.

Dosların`a o`kpelep,

Tu`ye qılma tu`ymeni

(II tom, 70-bet)

Tu`yedey is ko`rgen, tu`ymedey basın`,

Qashıp kelgen edin`sonda Sibir`den (42-bet)

I.Yusupov shıg`armalarında iyneni jipke diziw, ju`zikke qas qondırğ`anday degen frazeologizmler de qurılısına o`zgerisler engiziw arqalı qollang`anın ko`rdik:

Jıynap-jıynap iyneni,

Jipke dizbe iyneni. (70-bet)

Buyırıqtan

sırtta qaldı

o`z kitabı,

«Ju`zikke

qastay qondı»

basqalarg`a.

(128-bet, «Mayakovskiy menen gu`rrin`»)

I.Yusupov shıg`armalarında frazeologizmlerdi o`zgertip jumsawı arqalı olardıń ko`rkemlik qa`siyeti artadı. Ma`nilik jaqtan tolıqtırıladı, emotsional`lıq-ekspressivlik ta`siri ku`sheydi. Shayır qosıqlarında tilimizde ushıraspaytug`ın frazeologizmlerdi de ushıratamız. Biraq, olar awızeki tildin` u`lgisi menen jasalg`an, sonlıqtan da olardıń ko`pshiligi ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` frazeologiyalıq quramınan orın alg`anday so`z marjanları qatarına qossaq boladı.

Zapas tesip shıqpas degen

bar naqıl,

Bul naqıldın` turısı aqıl

(«U`mit jag`ısı»)

I.Yusupovtin` qaysı shıg`armasın alıp qarasaq ta, olar frazeologizmlerge ju`da` bay ekenligi menen ko`zge tu`sedi. Shayırdın` ha`r bir tan`lag`an frazeologizmi shıg`armanın` tilin janlandırıp, og`an milliylik kalorit beredi.

JUWMAQ

Frazeologizmler soʻzlik quramnin` milliy kelbetin koʻrsetiwdegi en` tiykarg`ı baylıqlarının` biri. Sonlıqtan da, frazeologiya soʻzlik quramnin` bul oʻzgeshe leksikalıq toparı koʻp zamanlardan beri izertlewshilerdin` de, qızıg`ıwshılardın` da dıqqatın oʻzine tartıp kelmekte.

Tyurkologiya til iliminin` basqa tarawları menen bir qatarda anaw yamasa mınaw milliy tillerdin` frazeologiyası haqqındag`ı ma`selege, onın` teoriyalıq tiykarların u`yreniw ha`m izertlew ma`selesine tek son`g`ı waqıtları g`ana kirisile basladı. Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq soʻz dizbeklerin ilimiy koʻz qarastan izertlew ma`selesinde oʻz aldına ayırım u`lken bir monografiyalıq izertlewler islendi. Frazeologiyalıq soʻz dizbekleri soʻzlik quram haqqındag`ı problemanı izertlewde leksikologiyalıq bag`darda oqıwlıqlarda, oqıw-metodikalık a`debiyatlardı soʻzliklerge baylanıslı soʻz etildi. Lekin, onın` stilistikalıq ta`repi elege shekem arnawlı izertlewlerdin` ob`ekti bolg`an joq. Usıg`an baylanıslı biz bul jumısımızda frazeologizmlerdi qollanıw usılları boyınsha belgili qaraqalpaq xalıq shayırı I.Yusupovtın` qosıqları tiykarında u`yreniw maqsetinde pitkreiw qa`nigelik jumısımızdın` obekti etip alıwdı maqset ettik. Izertlew barısında usı kwnge shekem lingvistikada, sonın` ishinde qaraqalpaq til biliminde erisilgen teoriyalıq bag`darlardı, ilimiy jetiskenliklerdi basshılıqqa aldıq.

Usılarg`a sa`ykes frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` ko`rkem shıg`armalarda qollanıw usıllarına baha beriwden aldın ha`zirgi til biliminde frazeologizmlerge ulıwma teoriyalıq ta`rip beriwdi maqul ko`rip, so`zlik quramda frazeologiyanın` tutqan ornı, olardıń izertleniw jag`dayı frazeologiyalıq ma`nilik turleri, semantikalıq-stil`lik o`zegelikleri jo`ninde qısqasha so`z etiwdi maqul ko`rdik.

Haqıyqatında da, frazeologizmler so`zlik quramnın` o`zgeshe bir leksikalıq toparı ol semantikalıq jaqtan da, stil`lik jaqtan da ayırıqsha orıng`a iye. Quramındag`ı komponentlerdin` semantikalıq birigiwi pu`tin ma`nige qatnası boyınsha frazeologiyalıq o`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq so`zler dep to`rt ma`nilik toparg`a ajratıladı.

Frazeologiyalıq so`z dizbeklerine o`zgeshe teren` ma`ni, astarlı ha`m obrazlı boyawlar, turmıs tarawının` tu`rli funktsional`lıq tarawlarında sol tarawg`a beyim kollanıw sıpatı menen belgileri olardıń semantikalık-stil`lik o`zgesheliklerinen turadı.

Jazıwshı yamasa shayır o`z shıg`armalarında frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` ornın tawıp, ko`p qollanıwı shıg`armanın` tilin ko`rkem, adamg`a ta`sir etetug`ın ku`shin joqarı etedi. Sonlıqtan da, frazeologizmler ha`r bir so`z sheberinin` qo`rkemlew qurallarının` en` baslılarınan esaplanadı. Biz jumısımızdı I.Yusupovtın` qosıqlarında qollanılg`an frazeologizmlerdin` semantikalıq toparların ajratıp olardıń bir-birinen o`zgesheliklerin so`z ettik. Sonın` menen birge I.Yusupovtın` frazeologizmlerdi qollanıwdag`ı sheberliligin, o`zine ta`n bolg`an ayırım stil`lik usılların shıgarmalardan alıng`an sa`ykes

mısallar arqalı talqılawg`a ha`reket ettik. Shayır frazeologizmlerdi o`z ma`nisinde, xalıq tilinde qa`liplesken tu`rinde o`zgerissiz jumsaw menen birge onı do`retiwshilik penen o`zgertip, jan`artıp o`zgeshe bir ren` qosıp, tu`rlendirip te qollang`anlıg`ının` gu`wası boldıq. Shayır ta`repinen qollang`an ha`r bir frazeologizm qaharmannın` minez-qulqın ashıp beriwde, adamlardıń qarım-qatnasın, psixologiyalıq halatların, emotsional`lıq-ekspressivlik tu`rde su`wretlewde xızmet etip tur.

Shayırdın` qaysı shıg`armasın alıp qarasaq ta frazeologizmler en` a`hmiyetli bolg`an su`wretlew quralı retinde qollang`an. Haqıyqatında da, qaharmannın fmasa shayırdın` su`wretlenetug`ın waqıyag`a qatnasın, kartina, waqıya usı frazeologizmler arqalı ko`z aldımızda elesleydi. Onın` barlıq shıg`armalarınan so`z tan`lawda, frazeologizmlerdi stil`lik maqsette paydalanıwda anıqlıg`ı, novatorlıg`ı ayqın sezilip turadı.

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten`les eki komponentli frazeologizmler. No`kis, 2005.
2. Bekbergenov A. Frazeologiyalıq so`z dizbeklerindeki sanlıqlar. – O`z IA QB «Xabarshısı», 1968, №3, 71-77-betler
3. Berdimuratov E. Ha`zirgi zaman qaraqalpaq til leksikası. No`kis, 1964
4. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinin` qısqasha frazeologiyalıq so`zligi. No`kis, 1985
5. Qalenderov M. Qaraqalpaq tilinin` sinonimlerinin` qısqasha so`zligi. No`kis, 1986
6. Ken`esbaev S. Qazaq tilinin` frazeologiyalıq so`zligi. Almatı, 1973
7. Raxmatullaev Sh. Wzbek tilining qısqacha frazeologik lug`ati. Toshkent, 1964
8. I.Yusupov. «Yosh». No`kis, 1977
9. I.Yusupov. «Tan`lawlı shıg`armalarının` eki tomlıg`ı. I, II tom. No`kis, No`kis, 1992.
10. I.Yusupov. «Alasatlı du`n`ya bul». No`kis, 1987.
11. I.Yusupov. «Kewildegı ken` du`n`ya». No`iks, 1989.
12. I.Yusupov. «U`mit jag`ısı». No`kis, 1990.
13. I.Yusupov. «Begligin`di buzba sen». No`kis, 1995
14. I.Yusupov. «G`arrı tuttag`ı gu`z». No`iks, 1963